

ÉGTÁJ

LŐRINC PÉTER

CSANTAVÉRTŐL MAJDANEKIG

(Basch Endre—André 1890—1943)

Hedrich Károly—Diaz nem volt az egyedüli vajdasági magyar fiú, aki a spanyol hegyekben is vérzett, tudva tudván, hogy a madridi egyetem városrészben is az összemberiségért, egyúttal a magyar és jugoszláv népekért is folytatja a küzdelmet. Méltó harcostársa volt Basch Endre—André is. Valamikor az 1920-as évek Szabadkáján, ott a Szervezett Munkás táján ismerkedtek meg, mielőtt Hedrich Karcsi, a szerkesztő Párizsba, Basch Endre pedig Brüsszelbe volt kénytelen emigrálni az 1929-es második jugoszláv fehérterror hullám idején, hogy azután spanyol földön újra találkozzanak és Karcsi Madrid alatt essen el, mint a magyar—jugoszláv közös század politikai biztosa, majd parancsnoka is Diaz néven; Endre pedig, tovább harcolva a megszállt Franciaországban, egy német haláltáborban — valószínűleg Majdanekben — végezte harcos életét.

Csantavéren született 1890. november 16-án mint Basch Endre, de rövid élete folyamán volt Kovács és Vajda, Hanry és André is. Ezek mindegyike egész férfi, egész ember volt, ember a talpán, és együtt, egyszerre pusztult el — testében — a majdaneki haláltáborban Basch Endrével, valamikor 1943-ban.

Talán szüksége volt Endrének a nyomorgó, vándoreMBER apjára de főleg anyjára, a gyöngéd, művelt, finom lelkű asszonyra, hogy csendes, szerény, halk szavú forradalmárrá fejlődhessenek, s vajdasági, belgiumi, brüsszeli, madridi viszonylatban is a legképzettebb marxisták egyikévé, aki a háborúba se felejtí magával vinni matematika- és marxista könyvtára színejavát, de aki illegális munkanélküliségének korszakában is elsőrangú szerkesztő, tüzér, harcos a harctéren és a nagyvárosban egyaránt. Hiszen számára harctér a város is, és harctér az emberek végtelen gyűlésterme.

Az elemi iskolát még Csantavéren végezte, anyja mellett, aki-nek csendes, zokszómentes özvegységét egyedül ő érti »rettenetesen«, — ahogy Kassák Lajos mondta volna róla, s más bús proletárokról, akik »értik egymást rettenetesen«. Az öcskös túl fiatal ahhoz, hogy anyja megértő társa lehessen, habár felnöve érteni fogja Endre sorsát,

és Endre hosszú-hosszú munkanélküliségei idején, ha akad miből, segítyezi is őt, noha lelkileg harcos marxista élete továbbra is idegen marad számára, olyannyira, hogy magát Endrét is szinte idegennek fogja érezni. Ilyen családi viszonyok között folytatja Endre gimnáziumi és egyetemi tanulmányait, most már Budapesten, az első világháború előtti küzdelmes, egyúttal harcos években, amikor kivirított a »vérvörös csütörtök«, az 1912-es májusi bányászharca csütörtöke is, és amikor az egyetemi hallgatók Galilei-körében Ady Endre üdvözölte verseivel a harcos ifjúságot, a jövő, s »az új Magyarország« megteremtőit. Tanul és tanít és munkájával tartja el magát diák- és hallgatóévei alatt, de jut azért ideje, főleg ereje arra is, hogy részt vegyen a pesti diákság, a pesti proletariátus harcaiban.

Kelen Jolán szavai, szóbeli közlése és Tömöry Márta könyve szerint (*Új vizeken járok*) Endre komoly, értékes munkatársa volt a galileistáknak, és ennek köszönhette, hogy az 1911—12-es években a kör könyvtárosává, az 1912—13-as években pedig a választmány tagjává választják.

Hol volt a helye a körben, annak centrumában, jobb- vagy baloldalán, arra nézve nincs okmányszerű adatunk, de az mégsem kérdéses. A jobboldal, de még a centrum tagjait se zárta volna ki az egyetem diákjai sorából, pedig Endrét kizárták, »kicsapták« az akkori szóval, akár Hoffmann Bélát, a szocialista jogászt is, akivel együtt Endre se fejezhette be soha, később sem, egyetemi tanulmányait, sohasem lett »végzett«, diplomált (kulturmérnök, építész, habár tudni többet is tudott a diplomásoknál, nagyobb is volt a tudása e téren is korának végzett növendékeinél. Felesége és harcostársa, Annamária, úgy tudja: szárajkszervező volt, már akkor is a proletariátus között forgolódott. Ez volt az oka állandó üldöztetésének, kicsapatásának. Erre vitte élete-sorsa, életútjának alakulása, de erre a galileisták hármas csoportosulása is. A centrumot a Mach tanait propagáló empirio-kriticisták, Polányi hívei képezték; a jobboldal, Dienes Pál és Valéria vezetése alatt, Bergsonra esküdött, a marxista baloldalt viszont Forbáth Sándor irányította, bizonyára ide tartozott Endre is, akár Hoffmann Béla vagy Flamm Jóska (aki 1942-ben a belgrádi Banjicán végezte be harcos-iragikus életét). E csoportban működtek Turnowskyék és Vágó Bélák is. A Marx iránti érdeklődés különösen a későbbi években (1908—1912, 1912—1918) jutott kifejezésre, akkor, amikor Endre is már végzős volt, s mint ilyen, egyúttal tisztségeket is viselt a körben, ami szintén arra mutat, hogy maga is marxista volt már és egyúttal a forradalmasodó munkásság harcaiban is részt vett.

1914-ben bevonult a 2. műszaki szappór zászlóaljhoz, a Szent Pölten-i tiszti iskolában kapja meg tiszti képzettségét, majd az olasz frontra kerül, ahol Goricánál megsebesül, de kremsi kádarszolgálat idején azért magához fűzi örök harcostársát, Annamáriát, (1915) mielőtt (1916) újra az olasz frontra vitték volna, hogy Annamária szüleihez, Szabadkára vonuljon vissza, s ott várja be Endrét. Jól ismerjük ebből az időből azt a régi, ritka, de egyre gyakoribbá váló tartalékos tiszti fajtát, amely a bakák közé, a számára tilos »tabu« III. osztályba száll, vonaton és fronton és a kaszárnyában is állandóan bajtársai között tartózkodik, mert a bakát tartja igazi barátjának. Ezek közé tartozott Endre is, az örök üldözöttek közé; hiszen a bakák között a tiszt levettetete, levethette a gyűlölt fehér kesztyűt, amely különben kötelező volt számára. Így került az érmes vitéz főhadnagy 1918-ban — hadosztályával együtt — olaszfogságba, ahonnan csak egy hosszú év

múltán, a forradalmak lezajlása után, került haza Szabadkára, miután megjárta a háborús Hamletek útját: csicskása, a jóbarát, az osztrák Jungbauer mesélte egykoron Annamáriának, hogy Endre egy reggel arra ébredt az olasz fronton, hogy egy koponyán ülve töltötte éjjeli pihenőjét, de a hamleti »lenni vagy nem lenni« problémát, már akkor is úgy oldotta meg: lenni a többek létéért, az új társadalom érdekében, de nem lenni, ha így kívánja azt meg a harc sikere...

Szabadkán sokáig munka nélkül lézeng a kommunista építész-mérnök, majd egy kőfaragó üzemből vállalt kétkezi munkát, s igyekszik megmosolyogni akkori értelmiségi barátait, ismerőseit, akik ezért lenézik, s messze elkerülik, ha éppen favágó baltával vagy más szerzővel vállán tér meg esténként szerény lakására. Vadász Pál vagy Strass mérnök itt-ott földmérő munkával bízza meg, hogy ki ne jöjjön a szakmai gyakorlatból. Így teng-leng a világűrben a kis család, Endre, Annamária és a kis Jancsi. Azért olvassa, továbbra is figyelemmel kíséri a terebélyesedő marxista irodalmat, oda is adja könyveit Annamáriának, olvassa el őket; nem, nem kényszeríti rá a párt nézeteit, a maga nézeteit, csak megmagyarázza neki olvasmányait, de ilyenkor megélestedik halvány arca, kiül rá az élet pírja és halk szava is megércesedik: szuverén a marxista elméletben, és Annamária másképpen nem is tudná, akarva sem, látni a dolgokat, mint ahogy azokat Marx, Lenin és Endre látják. Marx és Lenin mellett az újabb matematikai tanulmányok is állandóan keze ügyében vannak, észre sem veszi, hogy egyesíti magában a testi-szellemi és politikai pártmunkást.

Elainte legális munkát végez Hedrichék, Hegedűsék körében, azután jön az Obznana, az államvédelmi törvény, ugyanakkor Pécs—Baranya kiűrtése, átadása a Horthy-pribékeknek és a »hazai« vidovdani pör és rettenet. A párt szétzilált, meggritkult sorai, amelyeket csak kevésbé töltönek fel a baranyai menekültek, illegálitásba kényszerülnek. (1921 nyara.)

Egy 1922-es szerb nyelvtanfolyamon, amelyre a pécsieknek, hogy fejleszthessék a mozgalmat, most nagy szükségük van, Annamária bemutatja férjét, Endrét Cséby Lajosnak. Ettől kezdve járták a tövises kálváriát és vitték tovább, konspiratív módon, a nemrég elbukott legális mozgalmat a hazaiak (Pucaréék, Kizuréék, majd Vasa Bogdanov, Mikes Flóris) és a pécsiek (Harasztiék, Bodnárék) társaságában. Endre és Lajos egy sejtbe kerültek, együtt Patakival is, de Endre a legképzettebb marxista-leninista közöttük és nyelveket is tud, hozzájut a nemzetközi irodalomhoz és meg is érti a külföldi sajtótermékeket, amelyeket a többieknek is elmagyaráz azután halkán, meggyőzően, szuverén módon. Tartalom volt minden szavában és — élet.

Először a helyi pártbizottság, majd hamarosan a szabadkai kerületi pártbizottság tagja lesz és irányítja az ifjúkommunisták tevékenységét is. Közben hol van munkája és így kenyér is a háznál, hol munka nélkül van, vagy kétkezi munkát végez, mikor hogy adódik... Munkatársa lesz a Szervezett Munkásnak és mellékleteinek, naptárának is, és ha Pancsováról felhívják, felrendelnek Szabadkára, Endre fogad az állomáson, hogy elvezessen kertvárosi lakására, hogy azután az esti összejövetelen újra találkozzunk, mint 1929-ben, ahol először láttuk a hamarosan likvidált illegális Paja Marganoviót, »Dečak«-ot, alias »Mussolinit«, aki itt kezdte meg vajdasági körúrtját. Itt találkoztunk az 1928-as meg az 1929-es naptár szerkesztése közben is, amelyet Vasa Bogdanovval végeztünk, de amelyet a be-bejáró Endre, Haraszti

Sándor és Mikes Flóris igencsak megkönnyítette. Névtelenül írt Endre is a lapba, naptárba, s most ugyancsak töröm a fejem, vajon melyik írás alá is kívánczok a neve. Az 1928-as naptárban **A nemzetközi munkássegély a dolgozók kölcsönös segítsége** igazán az ő témája volt, ezt bizonyára ő írta. Valószínű, hogy a **Vajdasági proletár kultúra** is az ő tolla alól került ki. De **A civilizáció alkotásai** című szép tanulmányt is csak Endre, vagy esetleg Doktor Sándor írhatta. Ekkor már Annamária is tagja volt (1926 óta) a JKP-nak, így könnyebben fogadhatják lakásukon a Szabadkán megszálló illegális kommunistákat, akiket elragadott a kedves, tartózkodó, baráti vendéglátás, és akik szívesen töltöttek el egy-két órát a könyvszekrény előtt is, ahol ott láthatták a **Kapital** eredeti német nyelvű köteteit is abban az időben, amikor még sem magyarul, sem szerbül nem olvashatták azt a magatejeltségében.

De Endrét bízta meg a kerületi pártbizottság a lakáshelyek és az összejövetelek helyének technikai megszervezésével is. Ez a munkássága vitte azután hamarosan a brüsszeli emigrációba. Általánosan ismert párttörténetünkben, Márton—Kéri Róza lebukása 1929-ben. Csernyéről, Becskerekéről jövet kötött ki (s talán nem is első ízben) ő is Annamáriánál, hogy ott töltsze az éjszakát; úgy lépje át a magyar határt. Róza Tonkával, Kizurral, Pucarral is kapcsolatban állt, mint odahaza — többek között — Veréb Zoltánnal is. Ezen az éjszakán Endre éppen más munkán volt, s az utána következő napot sem töltötte otthon. Annamária állta a rendőrség közvetlen nyomását, amikor Róza lebukott. Ez alkalommal őt is letartóztatták, majd hamarosan újra szabadon bocsátották, s a júniusi kánikulában hozzáfogott a pártanyag elégetéséhez.

Endre is szabadon mozoghatott tovább, mégis kompromittálttá vált, politikai feladatokat nem bízhattak egyelőre rá. Vissza kellett vonulniuk tehát a párttevékenység területéről. Állása úgyszólván többször nincs, mint van, de most Annát is elbocsájtja szolgálatából a bank. Viszont Endre németül, franciául jól beszélt, s már régebben tagja volt a Vörös Segélynek, a munkás önszegélynek, mint a nemzetközi vörösségely egyik — jugoszláv — láncszemének, és mint ilyen 1928-ban már részt vett a nemzetközi segély (Internationale Arbeiterhilfe) tanácskozásain. Ez is bizonyítja, hogy az 1928-as naptárba ő írta az ilyen című cikket. Ez tette lehetővé, hogy mint tartományi pártinstruktor, mint technikai szervező, Mihajlovićnak, Kovačevićnak, Polgár Andrásnak, a tartományi pártvezetőség tagjainak, sőt Martinovićnak, a Központi bizottság titkárának is szállást adjon ha éppen Szabadkánál tér haza az országba, másrészt, hogy kompromittáltan is külföldre emigráljon. Bodnár Zsiga fia akkor éppen Brüsszelben élt, ide vándorolt hát 1930-ban és általa bekapcsolódott a belgiumi pártmozgalomba.

A Bodnár fiúnak a brüsszeli jugoszláv politikai és gazdasági emigránsokkal, egyebek között a jugoszláv cipőfonókkal is volt kapcsolata. Így lépett be Endre ebbe a jugoszláv szervezetbe, hogy annak hamarosan kommunista pártfelelőse legyen. Ez a helyzet azonban nem sokáig tartott. A brüsszeli magyar emigránsok körében új kommunista vezetőre volt szükség, és örömmel fogadták volna be soraik közé a képzett Basch Endrét. Ebben az időben ugyanis a belga kormány üldözte az itt is illegális kommunistákat, főleg a mindig gyanús, »sapkátlan« külföldieket, de ajánrozta a szociáldemokrata magyar politikai és gazdasági emigránsok szervezetét, a Világosságot. Ennek a

könnek volt titkára egy időben Csatári József, majd Gyáros László is, akiket azonban hamarosan lelepleztek és kizártak a szervezetből mint kommunistákat. Így került helyükbe a még ismeretlen »gazdasági emigráns« Kovács, azaz Basch Endre, aki Brüsszelben is munkátlanul tengett-lengett, mint általában a föld alatti, illegális, egzisztencia nélküli »egzisztenciák...« Akadt ugyan itt-ott egy-egy bús magyar, akit matematikára tanított, sőt francia nyelvleckéket is adott, de mánézt az illegális földalatti homályában, olyanoknak, mint maga Csatári is, akit a Világosság kizasztított sorából. Így Endre most, a Világosság útján, amelynek irányítója lett, legalább »Kovácsnak«, vagy »Vajdának« megszerezhetette a legális pártmunka lehetőségét ott a »népházban«, a Maison du Peuple helyiségeiben. Itt-ott dolgozhatott csak a jugoszláv cipőfonók között, s két éven át egy belga trockistánál aludt. Mint teoretikust és ideológust állandóan érdekelték most már a városi, állami könyvtárak, és sikerült is a jugoszláv követ útján »Vajda« számára megszereznie a belépési engedélyt. Ott olvasott ezentúl a fűtött királyi könyvtár helyiségeiben, olvasó-, kutatótermében, miközben utána is »kutatnak« a királyi hatóságok. Itt a kutatóteremben tölti tehát nappalait. Annamária ugyanakkor, így például 1935-ben, ügyeletes ápolónő a brüsszeli klinikán, s ott is lakik az ügyeletes nővér szobájában. Mint klinikai »beteg«, be-betér az esti órákban a klinikára Endre is és megkapja napi vacsoraadagját, így táplálkozására sincs többé gondja.

Egy időben rájött a hatóság a Világosság Kovács—Vajdájának kiletére, így a Világosság őt is kitette, akár Csatárit és Gyárost öelötte, de tekintve, hogy tökéletes francia volt, különösebb nehézség nélkül beállhatott francia néven a belga frakcióba, hogy ott folytassa illegális pártmunkáját a Notre Dame kerületben, valamint az illegális magyar pártcsoport vezetőségében is. Egyetlenegyszer bukott le közben, 1933-ban, de a belga hatóság, csupán kiutasította, s utána új néven folytatta tevékenységét. Mint a jóhumorú magyar pártmunkások mondogatták, már csak azért sem bukott le többször, mert ő volt az egyedüli olyan külföldi, aki kalapot, sapkát hordott, s így nem tette gyanússá magát. Maga Endre, az Öreg is — hiszen a többi magyar kommunista akkor még főleg húszéves volt — komoly konspirációs szabályai mellé tréfás rigmusokat faragott, s ezek egyikének első sora így hangzott: »Sapka nélkül járni... tilos!« De nemcsak pártokmányokat fogalmazott. A Párizsi Munkás mellékletét Brüsszelben sokszorosították és ennek a lapnak első szerkesztője szintén az Öreg volt, ott a brüsszeli királyi könyvtár (most nem őt) kutatótermében.

Az IKKI (a Kommunista Internacionálé Végrehajtó bizottsága) 1935-ben meghirdette a VII. kongresszust, amely azután Dimitrov indítványát határozatba foglalta az antifasiszta népfrentmozgalom megindításáról. Eppen ideje volt megszüntetni a belső harcokat, megte-rementeni a munkásegységet és a demokratikus erők antifasiszta együttműködését, hiszen már az abesszin — olasz háború évéig jutottak el akkor, és hamarosan fellépett Franco is a spanyol demokratikus kormány ellen. A kongresszusi népfrenthatározat végrehajtásának lehetőségéért azonban előbb még meg kellett vívni a harcot a visszahúzó erők ellen.

Endre, az Öreg, megkezdte ezt a harcot, és a magyarok köreiben sikeresen folytatta is azt. Megvalósult az egységfront a KP és a Világosság-csoport között, párhuzamosan a francia népfrent megalakítá-

sával, egyidejűleg Párizsban és Brüsszelben. A közös bizottság tagjai között ott voltak Csatári, Gyáros és Endre — André is. A Világosság, a Maison du Peuple helyiségei megnyiták a kommunisták előtt is a két csoport közös használatára. Az előadásokat közösen rendezik, az előadók hol szocialisták, hol kommunisták; az akciókat közösen, együttesen hajtják végre. Közös delegációkat menesztettek egyebek között a magyar követségre is, jogokat követelve és munkanélküli segélyt az emigránsok számára. Együtt tiltakoztak a belga hatósági terror ellen is. Mint mindenütt, Brüsszelben is André, az Öreg, irányítása alatt fellendült, harcossá, forradalmivá vált a mozgalom.

Ebben az időben történt, hogy a kórházi portás felhívta az Öregre a rendőrség figyelmét, s ez egy régi rendelet alapján Franciaországba toloncoltatta. André sikeresen szökött vissza, és folytatta népfrontos tevékenységét, ugyanakkor, amikor a szintén kitoloncolásra ítélt Annamária érdekében a klinika orvosa járt közbe magánál Spa-aknál, aki az orvos osztálytársa volt egykoron, és aki azután visszavonta a kitoloncolási rendelkezést.

Így mindkettőjüket Brüsszelben érte az 1936. év és vele a spanyol polgárháború.

*

A munkásösszejövetelek főtémája és szinte egyedüli napirendi pontja ebben a mozgalmas időben Brüsszelben is az volt: Ki menjen át Spanyolországba, ki maradjon itthon, hogy folytassa a megkezdett munkát? A »spanyolosokat« szervező toborzók rendre így kezdték mondókájukat: »Én átmegyek. Ki tart velem?« Persze egyelőre erről még szó sem lehetett mindaddig, míg a párt meg nem adta a toborzási engedélyt, vagy egyeseknek külön engedélyt nem adott az indulásra. Ez volt az Öreg esete is, aki betegen feküdt éppen mély illegalitásában, s csak abban bízott, hogy az egészség és a pártengedély egyszerre futnak be hozzá. Annamária is vinne már magával egy ifjú csoportot. Mire a párizsi emigrációs központ engedélyt megkapják, Endre is talpra állt már és hozzáfoghatott a csoport megszervezéséhez, illegális útnak indításához. A Világosság-csoportban is ő szervezi az indulókat. Indulóban vannak Csatáriék és Gyárosék és a Szeptember Elseje Bizottság emberei is. A brüsszeli—párizsi magyar emigráció színe-java útra kel, hogy átlépje a Pireneusokat. A szervezkedés, átkelés irányítója Endre, aki egész családját magával viszi. Ő maga — mint egykori tiszt és technikus, mérnök — a spanyol és nemzetközi tüzéséget szervezi, oktatja, Annamária a spanyol ápolónőket szervezi, addig is, míg a frontra kerülnek, ahol Endre hamarosan kiváló tüzértisztté válik. Annamária kórházi ápolónő lesz, a kis Jancsi pedig hirdős. Míg laktanyaparancsnok az Öreg, azaz most már André, kényelmetlenül érzi magát, nem bírja a várakozást, a tétlenséget, a parancsnoklást, s így új életre támad, amikor a frontra kerül, a Đuro Đaković tüzeregységhez. Most már kevésbé a szervezés, inkább maga a harc a feladata. Csak néha emlékszik már vissza arra az időre, amikor még a nemzetközi brigádokat szervezte, alakította Belgiumban és Spanyolországban, ünnepélyeket rendezett, toborzott, gyűjtött a spanyol harcosok javára. Az áldozatok családtagjainak segélyezése, a gyermekekről való gondoskodás is most már mások feladatát képezi. Nemrég még az elvtársak ideológiai képzését irányította mint képzett, nyugodt, kiegyensúlyozott temperamentumú, népszerű »masovik«, tömegember,

most már csataterveket készít és tüzérségre készít elő a gyalogosok előretörését. Akkor irányítókat képezett — Csatári, Mező Imre, Gyáros is tanítványai közé tartozott —, most tüzéreinek az irányzékállást adja meg. Akkor, a Világosság égisze alatt, Rónay Zoltán is fedezte munkásságát és Csatári szervezte a francia emigránsokat az új akcióra az ő kezdeményezésére, most ízig-veéig katona, mert az ideológiai fegyver helyett a fegyverek ideológiájának ideje érkezett el... és ő az első jugoszláv nehéztüzérségi osztag irányítója, akiről talán mást sem tudnak emberei, mint azt, hogy csuda szerencséje, vagy talán ördöge van, mert egyetlenegyszer sem sebesül meg.

Đuro Đaković nehéztüzérség... s visszagondol a húszas évek Jugoszláviájára, Szabadkára, a központi bizottság szervező titkárára, Đuro Đakovićra, aki ott esett el a harc mezején (1929) — Zágrebban? az osztrák határon? Hecimovićyal együtt, a havas Alpokban talán — és Dečakra, más néven Mussolinire, aki szintén a párt harcai során adta oda ifjú életét s ő, lám, már ötvenedik életéve felé közeledik, frontharcos tiszt és soha meg sem sebesült... Valóban ördöge van! Örökké fog élni?...

— 0 —

Nem, nem élt örökké. Az emberek általában ritkán élnek örökké, a párt- és frontharcosok különösen nem, hacsak nem a történelem és az utókor emlékezetében...

A fasiszta hatalmak beavatkozása, a nyugati demokráciák be nem avatkozása a fasiszták elleni harcokba — hiába volt minden hősiesség harci hév —, erősen lerövidítette a harcok napjait, a háború tartalmát. A nemzetközi brigádok »beavatkozását« különben is rossz szemmel nézték a be nem avatkozó hatalmak, és még a harcok idején lerendelték az »interbrigadisták«-at, felszólítva őket, távozzanak Spanyolországból (1938).

Franciaországba vezetett az út, oda, ahol — már 1939-ben is — mezős, tüskésdrótos koncentrációs táborok várakoztak a spanyolokra. Hol Gursban, hol Saint Cyprienben tartják a gépfegyveres bástyákkal, tornyokkal csipkézett drótsövényes táborokban. Ki ne ismerné a 10—20 méter szélesen, karikásan összekuszált, magasra emelkedő dróthuzalok tömkelegét, amelyekben esetleg éppen villamos áram kering, és amelyek fölött ott trónol az ór, gépfegyverei mellett, a számos tornyok egyikében, rád figyelve, közelepsz-e a dróttömkeleg felé? Azután megszokod mindezt és közönyösen folytatod munkádát, végzed, teljesíted feladataidat. Talán éppen az örököt kell megnyerned, talán a spanyolok, a magyarok, a jugoszlávok szervezése, előkészítése az új feladatokra a teendő. Mert a pártember, mint a katona, örök szolgálatban áll. André jól beszél most már spanyolul is, a spanyolok közt marad, őket neveli, szervezi, készíti elő az új akciókra.

Azután St. Etienne-ben szabad ember lesz újra és rajzolóként egy építővállalathoz kerül. Itt szabad franciákat szervezhet a további harcokra, hiszen sokan elesetek, kell az utánpótlás. Annamáriának viszont a francia hatóság nem adja meg a tartózkodási engedélyt. Jancsival visszatér Belgiumba, de csak 1940-ig, ekkor már mehetnek újra vissza Endréhez, olyan területre, amelyet akkor még nem tart megszállva a fasiszta német hadsereg. Jugoszláviába kíváncskoznak vissza, de 1941-ben jön a hír: Jugoszláviát is megszállta a fasiszta német. Maradnak és hetente jelentkezni kényszerülnek a hatóságoknál. Azu-

tán mintha enyhülés állna be. Már csak havonta köteles Endre is jelentkezni. Lazul a szorítás, könnyebbé válik az élet, mindaddig, míg a hitleri csapatok a dél-francia vidékeket is meg nem szállják.

Hitler híradásai mindent tudnak, mindent felderítenek. Endréről is megtudják, hogy egyebek között spanyolos volt, hogy harcolt a német fasiszmus ellen.

1943. február 23-án letartóztatják, éppen ebéd közben, és elhurcolják egy Párizs környéki koncentrációs táborba, amelyet a spanyoloknak szántak. Az utolsó életjel tőle 1943. március 5-ről keltezett. Ezt a lapot azonban már nem Endre írta, azt már egy ismeretlen asszony írta és dobta a postaszekrénybe, csak annyit tudatva a családdal, hogy Endrét ismeretlen irányba, Németország felé elhurcolták, ahonnan azonban — máig sem érkezett semmi hír, semmi tudósítás.

Csak Annamária hosszas utánjárására és jóval a háború befejezése után, írták meg a francia illetékes hatóságok hozzá intézett »Deport«-jukat, válaszukat. Endre utolsó helyén, St. Etienne-ben is folytatta illegális pártmunkáját a spanyolokkal együtt, ezért Németországba, onnan pedig valószínűleg Majdanekbe vitték egy csoporttal, egy olyan csoporttal, amelyből, hír szerint, soha senki meg nem szabadult.

Halálának napja örökké ismeretlen marad már, de alakja a történelemben és az utókor emlékezetében tovább él. Most sem tudjuk másképpen őt magunk előtt látni, mint csöndes, szerény, végtelenül szerény, halk szavú embert, aki talán a vezényszavakat is csöndesen, halkan, de határozottan mondta ki ott a spanyol hegyek között. Ilyennek látom, mert ilyennek ismertem meg kedves alakját a húszas évek Szabadkáján, ott a kertvárosban, összejöveteleken vagy könyvszekrényei előtt, amelyekben Marx **Kapitalj**ának német nyelvű első kiadása is ott pompázott, és kívántatta, keltette magát...

